

Kitap Tanıtımı

**Dr. Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler,*
Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, 400 s.**

Beş asır civarında bir süre varlığını sürdürmeyi başaran Abbâsî Devleti (132-656/750-1258), en güçlü ve parlak dönemini ilk yüzyılında yaşamıştır. Bu parlak dönemin son halifelerinden Mu'tasım-Billâh'ın (218-227/833-842) hilâfet merkezini Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşımasıyla "Sâmerrâ Devri" başlamış, ancak bu sırada yaşanan iktidar mücadeleleri devleti büyük bir krizin içine sokmuştur. "Sâmerrâ Devri"nin son halifesi Mu'temid-Alellâh (256-279/870-892) döneminde devletin idaresini tamamen ele geçirmiş olan kardeşi ve inceleyeceğimiz kitabın konu edindiği halifelerden Mu'tazid-Billâh'ın (279-289/892-902) babası Muvaffak, devleti içine düştüğü bu siyasî kaos ortamından çıkarmak amacıyla büyük bir mücadele içerisine girmiştir. Onun başlattığı, oğlu Mu'tazid ve torunu Müktefi-Billâh'ın (289-295/902-908) devam ettirdiği bu mücadele süreci, bazı araştırmacılar tarafından Abbâsî Devleti'nin yeniden canlanma ve toparlanma dönemi olarak kabul edilmektedir.

Saim Yılmaz bu çalışmasında, Mu'tazid ve Müktefi ekseninde söz konusu toparlanma sürecini ele almaktadır. Yazar çalışmasını, kaynak ve araştırmaların tanıtılmasından sonra, ana hatlarıyla Mu'tazid öncesi Abbâsî tarihinin ele alındığı giriş kısmı ve Mu'tazid ve Müktefi dönemlerinin ayrı ayrı incelendiği iki bölüm şeklinde taksimata tâbi tutmuştur. Giriş kısmının ilk bölümünde araştırmalarında kullandığı önemli kaynak ve araştırmaları tanıtan yazar (s. 15-31), daha sonra, Mu'tazid zamanına kadar Abbâsî Devleti tarihini özetlemektedir. Burada, özellikle Sâmerrâ Devri'ne ağırlık veren yazar, altmış yıla yakın süren bu dönemde gerçekleşen kanlı iktidar mücadeleleri nedeniyle devletin içine düştüğü ağır siyasî ve malî krize, bunun sonucu olarak gelişen iç ve dış gelişmelere işaret etmektedir. Yazar, daha sonra bu gelişmeler içerisinde en tehlikelisi olarak öne çıkan, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed'in liderlik ettiği Zencî isyanına (255-270/869-883) temas etmekte, isyanın çıkmasından yaklaşık sekiz ay sonra halife olan Mu'temid'in, kardeşi Muvaffak vasıtasıyla bu isyanı bastırmaya yönelik çabalarından ve Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid'in Zencî isyanına karşı başlatılan harekattaki rolünden bahsetmektedir. Yazar, devlet otoritesini yeniden tesis etmeye çalışan Muvaffak'ın Zencî isyanının bastırılmasında gösterdiği başarıyı, halifelîğe ismen bağlı görünen fakat müstakil hareket eden devletlerden do-

ğudaki Saffâriler ve batıdaki Tolunoğulları'na karşı düzenlediği seferlerde gösteremediği, hatta bu seferlerin söz konusu devletleri daha da güçlendirdiği tespitinde bulunmaktadır. Ortaya çıkan bu durumun bir yandan devleti ciddi bir malî krize sürüklediğini, bir yandan da oluşan boşlukta Karmatî isyanının teşkilatlanmasına, Haricî ve bedevî isyanlarının da artışına zemin hazırladığını ilâve etmektedir. Bu noktada, söz konusu başarısızlıkların Mu'tazid üzerindeki etkisine de işaret eden yazar, onun tahta çıktıktan sonra babası Muvaffak'ın Saffâriler ve Tolunoğulları'na karşı izlediği savaş politikasından vazgeçip, yeni bir siyasî üslupla diplomasi yolunu tercih ettiğini ve onun bu yaklaşımının çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınacağını belirtmektedir (s. 33-54).

Eserin birinci bölümü (s. 57-270), "Halife Mu'tazid Dönemi (279-289/892-902)" başlığını taşımakta ve Mu'tazid'in halifelik öncesi hayatı ve halife oluşu, dönemindeki siyasî ve askerî olaylar, şahsiyeti ve vefatı şeklinde üç ana kısma ayrılmaktadır.

Mu'tazid'in halifelik öncesi hayatı ve halife oluşunun ele alındığı birinci bölümün ilk kısmında, "Halifelik Öncesi Hayatı" başlığı altında, öncelikle Mu'tazid'in ailesi ve fizikî özelliklerine temas edilmektedir. Daha sonra Mu'tazid'in yetişme çağlarıyla ilgili kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmadığına işaret edilmekte ve bu durum onun halife oğlu olmamasına ve son ana kadar veliaht tayin edilmemiş bulunmasına bağlanmaktadır. Bunların ardından kaynaklarda Mu'tazid'in halifeliğinden önceki hayatıyla ilgili rivayetler incelenmekte, bunlardan, özellikle, onun diplomatik maharetine işaret eden babası Muvaffak ile dönemin Türk komutanları arasında yaşanan gerginlik konusunda yaptığı aracılık ve askerî kabiliyetlerini gösteren Zencî isyanının bastırılması sırasındaki rolü ön plâna çıkarılmaktadır. Eserde, daha sonra, bütün bu başarılı faaliyetlerinin ardından Mu'tazid'in, babası Muvaffak'ın verdiği bir emre karşı çıkararak, halifenin emirlerine göre hareket edeceğini belirtmesi üzerine Muvaffak tarafından, 275 (889) senesinde hapsedilmesi konusu ele alınmakta, Mu'tazid'in bu tavrı Zencî isyanının bastırılmasından sonra beklediği taltifin gerçekleşmemesine, babasının onu hapsedirmesi ise, mevcut kritik siyasî ortamda oğlunun itaatsizliğinin meydana getirebileceği istikrarsızlığı engelleme amacına bağlanmaktadır. Söz konusu kısım, Mu'tazid'in, halifelik öncesinde kazandığı tecrübeye işaret edilerek sona erdirilmektedir (s. 57-68).

İlk kısmın ikinci konusu Mu'tazid'in veliaht tayin edilişi ve halife oluşu ile alakalıdır. Konuya Mu'tazid'in hilâfet makamına oturmadan önce babası Muvaffak'ın 278 (891) yılında vefat etmesinin ardından onun yetkilerini devralarak idareye hâkim olduğuna işaret etmek suretiyle giriş yapılmakta, daha sonra Muvaffak'ın devlet yönetimindeki etkin konumuna ulaşıncaya kadar geçmiş olduğu kariyer basamaklarından bahsedilerek, Mu'tazid'in veliaht tayin edilişinin arka plânı ortaya konmaktadır. Dönemin güçlü Türk komutanlarından olan ve doğu eyaletlerinden sorumlu bulunan Musa b. Boğ'a'nın 261 (875) senesinde görevinden ayrılması sonucu, Muvaffak'ın doğu

eyaletlerinin yönetimini üstlenmekle görevlendirildiği ve ikinci veliaht tayin edildiği belirtilmektedir. Muvaffak'ın daha önceki askerî başarılarının yanı sıra, Horasan ve Fars bölgelerini tehdit etmeye başlayan Saffârîler ve Zencî isyanı gibi tehlikelerin üstesinden geleceği beklentisi ve söz konusu görevlere komutanlardan biri yerine bir hanedan mensubunun getirilmesinin askerî erkân arasındaki muhtemel çekişmeleri engelleyeceği gibi düşüncelerin, Halife Mu'temid'i bu tayini yapmaya zorlayan nedenlerin başında geldiği ifade edilmektedir. Daha sonra, halifenin eğlence düşkünlüğünden de istifade eden Muvaffak'ın idareye tamamen hâkim olduğu, onun bu konuma ulaşmasında Zencî isyanını bastırmak için gösterdiği gayretler ve buradaki başarılarıyla halk ve komutanların takdirlerini kazanmasının rolüne de işaret edilmektedir. Dönemin veziri Ebû's-Sakr'ın aleyhteki çabalarına rağmen, komutanların desteği ve bağlılığı sayesinde, 278 (891) senesinde vefat eden Muvaffak'ın yerine oğlu Mu'tazid'in ikinci veliaht tayin edildiği ve babasının sahip olduğu yetkileri de eline geçirdiği ifade edilmektedir. Mu'tazid'in, daha biat merasimi yapılmadan harekete geçerek şehrin asayişiyile ilgili görevlere kendi adamlarını tayin ettiği, onun biat merasiminden sonra da bu tayinlere devam ettiği ve idaredeki kontrolü tamamen eline geçirdiği belirtilmekte, 22 Muharrem 279 (24 Nisan 892) tarihinde resmen birinci veliaht ilan edildiği, amcası Halife Mu'temid'in 19 Recep 279 (15 Ekim 892) tarihinde vefat etmesinin ardından da, kamuoyunun büyük bir çoğunluğunun desteğini alarak tahta oturduğu söylenmektedir. Son olarak, Mu'tazid'in halifelik makamına oturmasının ardından yakın arkadaşlarından oluşan kendi ekibini devletin önemli mevkilerine getirerek işe başladığı belirtilmektedir (s. 69-82).

Birinci bölümün ikinci kısmı (s. 83-261), Mu'tazid dönemindeki siyasî ve askerî olayların ele alındığı eserin en geniş kısmını teşkil etmektedir. Bu kısımda öncelikle, Rey, Cibâl ve İsfahan'ın Abbâsî hâkimiyetine alınması konu edilmektedir. Muvaffak'ın idareye hâkim olduğu dönemde söz konusu bölgelerin bir kısmını elinde tutan Dülefler'in, Saffârîler'e karşı bir denge unsuru olarak kullanılmasına temas edildikten sonra, Mu'tazid'in önceleri bu politikayı devam ettirdiğine, ancak daha sonra değişen şartlar nedeniyle bundan vazgeçtiğine işaret edilmektedir. Bu değişikliğe neden olarak eski Horasan valisi Râfi b. Herseme'nin hâkim olduğu Rey şehrinin, Mu'tazid'in tahta çıkar çıkmaz anlaşma yolunu tercih ettiği Saffârîler'in eline geçmesi ve Dülefler'deki iç çekişmeler ileri sürülmektedir. Mu'tazid'in söz konusu şartlar çerçevesinde, Saffârîler'le yaptığı anlaşmanın da verdiği güven duygusuyla Dülefler üzerine bizzat kendisinin iştirak ettiği veya vezir ve komutanlarını gönderdiği çeşitli seferler düzenlediği belirtilmektedir. Onun bölgede başta Rey olmak üzere birçok şehrin idaresini oğlu Ali'ye (Müktefi) bırakarak Dülefler'in etkisini kırdığı, bunun ardından bu hanedan mensuplarının çıkardıkları isyanları sırayla bastırarak Cibâl ve İsfahan bölgelerinde de Abbâsî hâkimiyetini yeniden tesis ettiği ifade edilmektedir (s. 83-95).

İncelenen kısımda ele alınan ikinci konu, Saffârîler'le siyasî-askerî ilişkiler ve Fars bölgesinin Abbâsî hâkimiyetine alınmasıdır. Burada önce Horasan'ın Saffârîler'e verilmesi meselesine temas edilmektedir. Meseleye girmeden önce Mu'tazîd'in tahta çıkmasının ardından belirlediği yeni politika gereği Horasan valisi Râfi b. Harseme'yi azlederek burayı Saffârîler'e verdiği belirtilmekte, daha sonra Mu'tazîd öncesi Abbâsî-Saffârî ilişkileri ele alınmaktadır. Öteden beri bu ilişkilerdeki temel sorunların Saffârîler'in, Tâhirî hanedanına son vererek Horasan'ı ele geçirmeleri ve hilâfet merkezine yakın olan Fars bölgesini hâkimiyetleri altına almaları olduğuna işaret edilmektedir. Muvaffak'ın bu bölgeleri yeniden ele geçirme gayretlerine ve kısmî başarılarına rağmen çeşitli problemler nedeniyle bu gayretlerinde bir sonuca ulaşamamasına temas edilmekte, Mu'tazîd'in idareyi ele geçirdikten sonra babasının siyasetini terk ederek Horasan'ı Saffârîler'e bıraktığı ve onlarla dostane ilişkiler kurma politikasına yöneldiği belirtilmektedir. Bu konuda bölgenin valisi Râfi'nin isyankâr tutumunun rol oynadığına da işaret edilmekte, daha sonra tafsilatlı bir şekilde Horasan'ın Saffârîler'e bırakılması anlatılmaktadır. Bu noktada, Fars bölgesinin de aynı şekilde Saffârîler'e bırakıldığı, böylece Mu'tazîd'in daha önceki halifelerin Tâhirîler'le yaptığı işbirliğini Saffârîler'le gerçekleştirme arzusunda bulunduğu ifade edilmektedir. Abbâsîler'in bu yeni siyasetten elde ettiği kazanımlara da temas edilmekte, bunların başında öncelikle Mu'tazîd'in asıl hedef olarak belirlediği Tolunoğulları hâkimiyetindeki Musul ve Cezire'yi yeniden ele geçirme fırsatının geldiği belirtilirken, ikinci olarak da hilâfetin doğu bölgelerinde yeniden otorite sağlama ve olayları yönlendirebilme imkânının ortaya çıktığına işaret edilmektedir. Daha sonra geniş bir şekilde, Mu'tazîd'in yeni siyasetinin bir sonucu olarak gerçekleşen Saffârî emîri Amr b. Leys ile eski Horasan valisi Râfi'nin mücadeleleri ele alınmaktadır. Mu'tazîd'in bu mücadeleyi yakından takip ettiği, Râfi'nin öldürülmesi ile neticelenen gelişmelerden çok memnun olduğu, bundan dolayı hil'at vererek ve bir süre sonra Rey'in idaresini de kendisine bırakarak Amr b. Leys'i ödüllendirdiği ifade edilmekte, bunlarla yetinmeyen Amr'ın Mâverâünnehir valiliğini istemesinin ise onun sonunu hazırlayan bir gelişme olduğu belirtilmektedir (s. 96-114).

Bu konunun içerisinde ele alınan meselelerden biri de Mâverâünnehir'in Saffârîler'e verilmesidir. Eserde, öncelikle, 285 (898) yılında gerçekleşen ve süreç içerisinde Saffârîler'in aleyhine olan bu tayinle ilgili kaynaklarda yer alan çeşitli rivayetlerin ve bunlara yönelik araştırmacı yorumlarının değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bunların ardından, doğudaki bir başka önemli güç olan Sâmânîler'in elindeki Mâverâünnehir'in Saffârîler'e verilmesi konusunda Mu'tazîd'in başka seçeneği bulunmadığı, ancak bir taraftan da Sâmânî emîri İsmail b. Ahmed'e gizlice haberler göndererek kendisini desteklediği şeklinde klasik ikili siyaset güttüğü yorumunda bulunmaktadır. Nitekim Sâmânîler ve Saffârîler arasındaki mücadeleden galip çıkan Sâmânî emîri İsmail'in, söz konusu tayin nedeniyle Mu'tazîd'a karşı olumsuz bir tavır içine girmedeği gibi aksine bağlılığını bildirmiş

olması bu yorumun doğruluğuna delil olarak ileri sürülmektedir. Eserde daha sonra bu iki güç arasındaki mücadeleler konu edilmekte, nihayet söz konusu mücadelede mağlup olan Saffârî emîri Amr'ın Halife Mu'tazîd'a gönderilmesi ve öldürülmesi konusu rivayetler ışığında değerlendirilmektedir (s. 115-129).

İkinci konu içerisinde son olarak Fars bölgesinin Abbâsî hâkimiyetine geçmesi ele alınmaktadır. Öncelikle, Saffârîler'le Sâmânîler arasındaki mücadelenin Saffârîler aleyhine sonuçlanması ve bu devletin hanedan içi çekişmeler nedeniyle daha da zayıf düşmesine temas edilmekte, bu durumdan istifade eden Mu'tazîd'ın, Abbâsîler'in uzun zamandır doğrudan hâkim olmaya çalıştığı Fars bölgesini, herhangi bir savaşa gerek kalmaksızın Recep 287 (Temmuz 900) tarihinde ele geçirdiği belirtilmektedir. Bu konuda, Sâmânî emîri İsmail'in durumu kabullenen tavrının büyük rol oynadığına da işaret edilmektedir. Daha sonra, biraz toparlanan Saffârîler'in yeniden bölgeye hâkim olduğu, ancak bu bölgeye özel bir önem veren Mu'tazîd'ın gerek büyük bir ordu hazırlamak, gerekse Sâmânîler'in desteğini temin etmek suretiyle Saffârîler'i savaş yapmaksızın buradan çıkardığından bahsedilmekte, ancak kısa bir süre sonra Mükteffî'nin halifeliği döneminde bu bölgenin yine onlara bırakıldığı ifade edilmektedir (s. 129-135).

İkinci kısımda ele alınan üçüncü konu Horasan'ın Sâmânîler'e verilmesi ile alakalıdır. Konu, baştan beri tekrarlandığı gibi Mu'tazîd'ın Saffârîler ve Sâmânîler arasında uyguladığı denge siyaseti bağlamında işlenmektedir. Konuya iki devlet arasındaki mücadele neticesinde halifeliğin doğusundaki siyasî coğrafyada meydana gelen büyük değişimden bahsedilerek başlanmakta, Mu'tazîd'ın hilâfetine ikinci yarısında meydana gelen bu mücadelenin galibi Sâmânîler'in kendilerine yakın olan Ceyhun nehrinin doğusundaki Horasan'a hâkim oldukları, Muhammed b. Zeyd'in idaresi altında bulunan Taberistan ve Cürcân'ı da ele geçirerek doğunun yeni büyük gücü haline geldikleri ifade edilmektedir. Sâmânîler'in fütihat siyaseti ve Abbâsîler'e karşı izledikleri bağımlılık politikası ele alındıktan sonra, onların Horasan ve civarı konusunda Muhammed b. Zeyd'le yaptıkları mücadeleye temas edilmekte, bunların ardından, Sâmânîler'in Horasan'a hâkim olmalarının, kendilerine uzak olan Fars bölgesinin Mu'tazîd tarafından ele geçirilmesine karşı çıkmamalarında etken olduğuna işaret edilmektedir. Daha sonra, Sâmânîler'in Horasan'ı ele geçirmeleri, Saffârîler'le yaptıkları mücadele öncesinde Mu'tazîd tarafından gönderilen bir mektupla bu ve civarındaki Saffârî emîri Amr b. Leys'e ait bölgelerin idaresinin Sâmânî emîri İsmail'e vaat edilmesiyle de ilişkilendirilmekte, bu arada söz konusu mektupla ilgili rivayetler ve yorumlar değerlendirilmektedir (s. 136-143).

Eserde ikinci kısmın dördüncü konusu olarak, Musul ve Cezîre'de Abbâsî hâkimiyetinin yeniden tesisi ele alınmaktadır. Öncelikle Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki toprakların kuzeyinde

yer alan bu iki bölgenin coğrafi konumları ortaya konmakta, buraların verimli topraklara sahip bulunmaları ve başta söz konusu nehirler üzerinde yapılan ticaretten kaynaklanmak üzere canlı bir ticarî merkez teşkil etmeleri nedeniyle önemli gelir getiren yerlerden olduklarına işaret edildiği gibi, Bağdat'a yakınlıkları hasebiyle de stratejik ehemmiyete sahip olduklarına temas edilmektedir. Bu bölgelerdeki karışık demografik yapının doğurduğu sıkıntılardan bahsedildikten sonra, Mu'tazid'in halife olmasından kısa bir süre öncesine kadar devamlı Abbâsî hâkimiyeti altında kalmış olan bu iki bölgenin, 274 (887-888) senesinde, Vali İshak b. Kündâcık'ın Tolunoğulları emîri Humâreveyh'in hükümrânlığını tanınmasıyla ilk defa elden çıktığına işaret edilmektedir. Mu'tazid'in, tahta çıkmasından hemen sonra Tolunoğulları ile yaptığı anlaşma neticesinde yeniden Abbâsî topraklarına kattığı bu iki bölgede hâkimiyet kurmasının hemen mümkün olmadığı, hatta onun uzun süre buralardaki yerli güç unsurlarıyla mücadele etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Buna neden olarak, Abbâsîler'i çok uğraştıran Zencî isyanı sırasında devletin bu iki bölgedeki karışıklıklara müdahale edememesi gösterilmekte, bu esnada başını Hâricîler'in çektiği çeşitli yerli güç unsurlarının gelişme imkânı bulduğu ifade edilmektedir. Daha sonra, bu bölgelerde Mu'tazid'in halifeliğine kadar meydana gelen çeşitli isyanlara temas edilmekte, öncelikle haricî karakterli, başta liderliğini Müsâvir b. Abdülhamid eş-Şârî'nin daha sonra Harun eş-Şârî'nin yürüttüğü 252 (866) yılında başlayan isyanlar özetlendikten sonra, Musul-Halep civarında hüküm sürmüş bulunan Hamdânîler'in atası ve Tağlîb kabilesine mensup Hamdân b. Hamdûn'un önderlik ettiği isyanlara işaret edilmektedir. Bölgedeki bir başka güç unsuru Bekir kabilesinin Benû Şeybân kolunun reisi, Âmid ve çevresine hâkim olan İsa b. Şeyh ve ardından oğlu Ahmed'in çıkardıkları isyanlar da ele alındıktan sonra, Mu'tazid'in tahta çıktığı sırada Musul'da bahsedilen bu güçler arasında patlak veren savaşa temas edilmekte ve Mu'tazid'in ilk seferini Musul'a yapmak zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bu sefer öncesi yaşanan söz konusu savaş ve ardından meydana gelen gelişmelerde Mu'tazid'in yaptığı yeni vali tayini ve onu derhal Musul'a göndererek bölgeyi hâkimiyeti altına alma çabaları da ihmal edilmemektedir. Mu'tazid'in, esas olarak bölgedeki güç unsurları arasındaki savaşı kazanan Benû Şeybân'ı hedef aldığı seferden muzaffer olarak dönmesinin, Tolunoğulları'na karşı elini güçlendirdiği yorumuyla birlikte, bu seferle bir yandan bölgedeki diğer güç unsurlarına mesaj verildiği, bir yandan da onların tavırlarından emin olunmadığından seferin sınırlı tutulduğu şeklinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Daha sonra, Tolunoğulları ile anlaştığı için rahat hareket etme imkânı bulan Mu'tazid'in 281 (895) senesinde bu defa Hamdân b. Hamdûn'u hedef alan ikinci bir Musul seferine çıktığı belirtilmekte, zaferle sonuçlanan bu seferin neticesinde sadece Hamdân'ın yakalanıp devreden çıkması değil, başta bazı Kürt gruplar olmak üzere pek çok muhalif unsurun itaat altına alınması ve Harun eş-Şârî'nin zayıflatılması gibi önemli kazanımların elde edildiği ifade edilmektedir. Burada, Mu'tazid'in Harun

eş-Şârî'yi devreden çıkarmaya yönelik faaliyetleri ele alındıktan sonra, bizzat bu amaçla kendisinin de iştirak ettiği 283 (896) senesinde vuku bulan üçüncü Musul seferi ve sonuçlarına temas edilmekte, bu sefer sonucu Harun eş-Şârî'nin yakalanarak Hâricî isyanlarının sona erdirildiği belirtilmektedir. Bunların ardından söz konusu bölgelerde Abbâsî hâkimiyetini yeniden kurmayı kafasına koymuş bulunan Mu'tazid'in, 285 (899) senesinde bu bölgelere Muhammed b. İsa b. Şeyh üzerine bir sefer daha düzenlediği ve Âmid'i ele geçirerek Muhammed'i yakalamaya muvaffak olduğu, civarda yaptığı bazı düzenlemelerden sonra Bağdat'a geri döndüğü bildirilmektedir. Bazı mahallî Kürt isyanları ve bunların bastırılmasından bahsedildikten sonra, Mu'tazid'in Musul ve Cezîre ile ilgili yürüttüğü politikanın başarıya ulaştığı belirtilmektedir (s. 144-175).

İkinci kısmın beşinci konusu genel olarak Tolunoğulları'yla ilişkileri içermekte, önce Humâreveyh'in Mısır ve Şam'daki hâkimiyetinin tanınması ve kızı Katrunnedâ'nın Mu'tazid'la evlenmesi hadiseleri incelenmekte, daha sonra Kınnesrîn, Avâsım ve Suğûr bölgelerinin Abbâsî hâkimiyetine geçmesine temas edilmektedir. Beşinci konunun ilk kısmında temas edilmesi gereken asıl mesele, Tolunoğulları emîri Humâreveyh ile Abbâsî Devleti arasında, Mu'tazid'in tahta çıkmasının ardından kısa bir süre sonra yapılan, Fırat ve Berka arasındaki toprakların idaresinin Humâreveyh'e bırakıldığı, buna karşılık Tolunoğulları'nın geçmişte vergisi ödenmemiş her yıl için 200.000, bundan sonraki her sene içinse 300.000 dinar ödemekle yükümlü tutulduğu anlaşma ile ilgili yorumlara yazarın yaptığı değerlendirmelerdir. Yazar öncelikle Hasan İbrahim Hasan'ın, söz konusu anlaşmanın, daha önce Mu'temid döneminde 273 (886) yılında yapılan anlaşmanın Mu'tazid tarafından yeniden onaylanmasından ibaret olduğu şeklindeki yorumunu yetersiz bulmaktadır. Bu yorumun Abbâsîler'in yeni anlaşma ile elde ettiği kazanımları ve Mu'tazid'in buradaki başarılarını yansıtmadığını belirten yazar, daha sonra Mu'temid döneminde idarenin hâkimi olan Muvaffak'ın Tolunoğulları ile yaptığı mücadeleyi ana hatlarıyla naklederek Mu'tazid zamanındaki durumun fotoğrafını ortaya koymaya çalışmaktadır. Buna göre 271 (885) senesinde taraflar arasında vuku bulan ve nihayetinde Humâreveyh'in galip çıktığı Tavâhîn Savaşı ve sonrasında onun Suriye bölgesindeki hâkimiyetini güçlendirerek, askerlerinin Sâmerrâ'ya kadar ulaşmalarını temin etmesi, Abbâsîler'i, onun Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetini resmen kabul etmek zorunda bırakan bir anlaşmaya mecbur etmiştir. Ayrıca Humâreveyh, bölgedeki valiler İshak b. Kündâcık ve Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın anlaşmazlıklarından istifade ederek hâkimiyet alanını Dicle'ye kadar uzatma imkânı bulmuştur. Yazar bu noktada bahsedilen her iki anlaşmayı karşılaştırmakta, ikisinde de Humâreveyh'in vali tayin edildiği yerlerin aynı olduğunu, ancak son duruma göre Dicle'ye kadar ulaşan Humâreveyh'in ikinci anlaşma ile büyük bir toprak kaybına maruz kaldığını ifade etmektedir. Ayrıca bu anlaşmayla Mu'tazid'in, Musul ve Cezîre bölgelerinin Dicle'ye kadar olan kısımlarına yeniden hâkim olduğu gibi, gücünün zirvesindeki Humâreveyh'e

vergi ödemeyi kabul ettirerek, daha önceki anlaşmadan farklı bir şekilde önemli avantajlar ele geçirdiğini belirten yazar, bunların Mu'tazid'in başarı hanesine yazılması gerektiğinin altını çizmektedir. Yazar, daha sonra Tolunoğulları ile ilgili araştırmalar yapan Ebülfez Elçibey'in, söz konusu anlaşmanın Humâreveyh açısından başarısızlık olduğunu belirten yorumunu da, 276 (889) yılından Mu'tazid'in söz konusu bölgelerde Humâreveyh'i vali olarak ilan eden fermanını gönderdiği Rebülevvel 280 (Mayıs-Haziran 893) tarihine kadar bahsedilen bölgelerde gelişen hadiseleri tahlilden yoksun olduğunu ileri sürerek eleştirmektedir. Buna göre, daha önceki konularda ele alınan Musul ve Cezîre bölgelerindeki olaylara ve Mu'tazid'in buralarda hâkimiyet kurma konusundaki kararlı adımlarına temas eden yazar, bütün bunların bölge üzerindeki iddiasından vazgeçme hususunda Humâreveyh'i etkilediğini ileri sürmektedir. Humâreveyh'in bu bölgelerde fiilî bir hâkimiyet kuramadığını belirten yazar, onun Saffârîler'le anlaşan ve böylece dikkatini ve gücünü bu bölgelere yoğunlaştırmakta daha rahat davranma imkânını elde eden Abbâsîler'le yeni bir mücadeleye girmekten kaçındığını ve yaptığı anlaşmayla Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetine meşruiyet kazandırmasının yanı sıra kızını halifeyle evlendirerek iki devlet ilişkilerini samimi bir ortama kavuşturduğunu ifade etmektedir. Bunların ardından Mu'tazid'in Humâreveyh'in kızı ile evlenmesini ele alan yazar, bu konudaki rivayetleri ele almakta, sonuç itibarıyla söz konusu evliliğin iki devleti yakınlaştırdığına, ancak bu yakınlaşmanın diplomatik anlamda daha mahir olan Mu'tazid'in lehine olduğuna işaret etmektedir (s. 176-196).

Kınesrîn, Avâsım ve Suğûr bölgelerinin Abbâsî hâkimiyetine geçmesinin ele alındığı kısmıda ise, Humâreveyh'in 282 (896) senesinde öldürülmesinin ardından Tolunoğulları'nın merkezinde taht kavgasının başlamasını fırsat bilen Mu'tazid'in, izlediği politika sayesinde onların idaresi altında bulunan Kınesrîn ve Avâsım'ı Abbâsî hilâfetine bağlamasından bahsedilmektedir. Burada, Mu'tazid'in mahirane siyasetinden bahsedilerek, onun Humâreveyh'ten sonra tahta çıkarılan oğlu Ceyş'in ileri gelen birçok komutanla arasının bozulmasını fırsat bildiği ve bunları Bağdat'a davet ederek, Tolunoğulları'nı askerî anlamda güçsüz düşürdüğü ifade edilmektedir. Daha sonra Mu'tazid'in, öncelikle Tarsus'ta Abbâsî hâkimiyetini sağladığı belirtilmekte, Ceyş'ten sonra Tolunoğulları'nın başına geçirilen Harun'un muhtemelen iç siyasette güçlü hale gelmek için halifeden Mısır ve Şam'daki valiliğinin onaylanması şeklindeki talebini iyi değerlendirerek, Kınesrîn ve Avâsım'ın Abbâsîler'e bırakılması şartıyla bu isteği kabul ettiği, böylece 286 (899) yılından itibaren söz konusu bölgeleri savaşmaksızın ele geçirdiği ifade edilmektedir. Böylece önemli gelir getiren ve Bizans'la mücadele açısından kilit bir noktada bulunan söz konusu bölgeleri savaşmadan kolayca elde eden Mu'tazid'in, Abbâsî Devleti'nin Akdeniz'e açılmasını sağladığı belirtilmektedir. Diğer taraftan, onun imkânlar ve şartlara göre siyaset gütmeye yolunu tercih ettiğinin

den, şartların daha da olgunlaşması için Tolunoğulları'nı tamamen ortadan kaldırma teşebbüsünde bulunmadığı ve bunun oğlu Müktefi zamanında gerçekleştiği ifade edilmektedir (s. 196-211).

İkinci kısımda altıncı konu olarak Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın Azerbaycan ve İrmîniye valiliğine tayini ele alınmaktadır. Burada, söz konusu bölgelerde hüküm süren Sâcoğulları hanedanının kurucusu Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın bu bölgelere vali tayin edilmesiyle ilgili farklı rivayetler değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeler sonucunda onun söz konusu bölgelere ilk defa 279 (892) yılında tayin edildiği tespitiyle önceki çalışmalardan oldukça farklı bir yoruma gidilmiştir. Daha sonra, kaynaklarda yer alan ve Mu'tazid'a isyan etmiş olan Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın 285 (898) senesinde Azerbaycan ve İrmîniye valiliğine tayin edildiğini belirten, ancak bu isyanın sebebini ve gelişimini içermeyen rivayetlere temas edilmektedir. Bu bağlamda söz konusu isyanın sebebinin yaşanan siyasî gelişmelere bakarak tahmin edilebileceği, nitekim bunun bölgedeki Ermeni Kralı Simbat'la mücadeleye giren ve başarılı olan Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın buna güvenerek ve Mu'tazid'ın bu sırada bazı isyanlar ve Dülefililer'le uğraşmasını fırsat bilerek Abbâsiler'e ödemesi gereken vergiyi göndermemesi suretiyle gerçekleşmiş olabileceği ifade edilmektedir. Daha sonra gelişen olaylar neticesinde bu isyanın sürekli olmadığı, her iki tarafın siyasî amaçları doğrultusunda işbirliğine gittiği de ilâve edilmektedir (s. 212-221).

Söz konusu kısımda incelenen yedinci konu Mu'tazid döneminde çıkan çeşitli isyanları içermektedir. Bunların başında İsmâîlî görüşe müntesip Karmatî lâkaplı Hamdân b. Eş'as'ın liderlik ettiği Karmatî isyanı yer almaktadır. Burada öncelikle Karmatîlik akımının ortaya çıkışı uzun bir şekilde incelenmektedir. Kûfe Sevâd'ında, Mu'tazid'ın tahta çıktığı sıralarda silahlı eylemlere başlayan Karmatîler'in, bölgede yerleşen İsmâîlî anlayışa dayandığı, bu anlayışın söz konusu bölgede başarılı olmasının ise buradaki halkın devrimci ve Mehdîci bir söylem geliştiren İsmâîlîler'e meyletmesi ve bu sırada Zencî isyanı ile meşgul olan Abbâsî idarecilerinin bölgedeki hareketlenmeyle ilgilenememelerine bağlanmaktadır. Daha sonra, Hamdân'ın liderliğindeki Karmatîler'in, Mu'tazid'ın halifeliğinin ortalarında inanç esaslarındaki bir ihtilaf nedeniyle Suriye'de ikamet eden İsmâîlî davetinin önderlerinden ayrıldıklarına işaret edilmekte, burada sadece Mu'tazid'ın mücadele ettiği Hamdân liderliğindeki Kûfe Sevâd'ında bulunan Karmatîler'le, Ebû Saîd el-Cennâbî idaresindeki Bahreyn Karmatîleri'nin ele alınacağı ifade edilmektedir (s. 222-235).

Bu konu içerisinde ikinci olarak Mu'tazid'ın Karmatîler'le olan siyasî ve askerî mücadelesi ele alınmaktadır. Mu'tazid'ın önceleri bazı felsefe kitaplarının ticareti ve okunmasını yasaklamak, Karmatîler'in bayramlarından Nevruz'da yapılan kutlamalara bazı sınırlamalar getirmek gibi önlemlerle yetindiği ve askerî güç kullanma yoluna başvurmadığı belirtilmektedir. Ancak, bunların

lideri Hamdân'ın 286 (899) senesinde kaybolmasının ardından Karmatîler'in silahlı isyana kalkışmaları üzerine Mu'tazid'in askerî güce başvurduğu, Hamdân'ın ardından bölgedeki harekete bir süre liderlik yapan, ancak daha sonra Suriye'ye kaçarak gizlenen Zikreveyh b. Mikreveyh ve oğullarını aldığı tedbirlerle engellediği belirtilmektedir. Halifenin bir yandan da bu sırada çeşitli kişilerin önderliğinde isyana kalkışan Karmatîler'i hilâfetinin özellikle son iki yılında komutanları vasıtasıyla devreden çıkarttığı ifade edilmektedir. Daha sonra, Mu'tazid'in mücadele ettiği diğer Karmatî grubu Bahreyn Karmatîler'i ele alınmaktadır. Burada Ebû Saîd el-Cennâbî idaresindeki Bahreyn Karmatîleri'nin ortaya çıkışları, gelişimleri incelenmekte, Mu'tazid'in Basra'ya yönelmelerinden sonra bunlarla mücadele etmeye başladığı belirtilmektedir. Halifenin onları ortadan kaldırmakta başarı gösteremediği, ancak Basra'yı ele geçirmelerini engellediği, uzun vadede onları tamamen devre dışı bırakmaya karar vermekle birlikte buna hem bazı isyanlarla meşgul olmasının hem de ömrünün vefa etmemesinin mani olduğu dile getirilmektedir (s. 235-258).

Yedinci konu içerisinde incelenen hadiselerin sonuncusu, Vasîf el-Hâdim'in Suğûr bölgesinde çıkardığı isyanın bastırılmasıyla ilgilidir. Burada, Muhammed b. Ebi's-Sâc'ın gulâmı olan Vasîf'in, başından beri Mu'tazid'in hedefindeki isimler arasında olduğu belirtilmekte, halifenin son dönemlerinde, efendisi ile birlikte yaptıkları plân çerçevesinde Suğûr ve Diyarımudar'ı ele geçirmeye kalkışan Vasîf'e karşı sefere çıktığı, onu yakaladığı bu sefer neticesinde Suğûr bölgesinde yeniden istikrarı temin etmeye muvaffak olduğu ifade edilmektedir (s. 258-261).

Eserin birinci bölümünün üçüncü ve son kısmında Mu'tazid'in şahsiyeti ve vefatı konuları ele alınmaktadır. Bu kısımda, öncelikle Mu'tazid'in şahsiyeti ile ilgili olarak onun askerî, siyasî ve iktisadî alanlardaki başarılı icraatlarına temas edilmekte, onun bu başarılarının temelinde siyasî mahareti, iyi bir yönetici ve komutan kadrosu kurmasının yattığından bahsedilmektedir. Daha sonra malî alandaki ıslahatların zikredilmesinin ardından çeşitli saraylar ve sulama kanalları inşa edilmesi gibi imar faaliyetleri konu edilmektedir. Dokuz sene dokuz ay civarında tahtta kalan Mu'tazid'in, 21 veya 22 Rebîülahir 289 (5 veya 6 Nisan 902) tarihinde vefat ettiği belirtilerek ve vefatı ile ilgili rivayetlere işaret edilerek bölüme son verilmektedir (s. 262-270).

Eserin ikinci bölümü (s. 273-370), ilk bölüme benzer bir şekilde "Halife Müktefî Dönemi (289-295/902-908)" başlığını taşımakta ve Müktefî'nin halifelik öncesi hayatı ve halife oluşu, dönemindeki siyasî ve askerî olaylar, şahsiyeti ve vefatı şeklinde üç ana kısma ayrılmaktadır.

İlk kısımda, önce Abbâsîler'in 17. halifesi olan Müktefî'nin doğumu, annesi, fizikî özellikleri gibi konuların yanı sıra yetişme çağlarında Rey valiliğine tayini ve çeşitli seferlere katılması gibi konular ele alınmaktadır (s. 273-275). Daha sonra, babası Mu'tazid'in vefatından dört gün önce Müktefî için biat alındığına işaret edilmekte, bu konudaki rivayetler değerlendirilmekte ve bu

sırada Rakka'da bulunan Müktefi'nin Bağdat'a gelerek hilâfet makamına oturduğu belirtilmektedir. Onun hilafete getirilmesinin genel olarak kabul gördüğü, ancak biraz mütereddit davranan Vezir Kasım b. Ubeydullah'ın bu tavrının daha sonra, öteden beri aralarında soğukluk bulunan ordu komutanı Bedir'le aralarında ciddi çekişmeye yol açtığına da işaret edilmektedir (s. 276-278).

İkinci kısımda ise alt başlıklar hariç toplam dokuz konu ele alınmaktadır. Bunların ilki, Ordu Komutanı Bedir'in öldürülmesi ile ilgilidir. Burada, başlangıçta Müktefi'nin halifeliği konusunda mütereddit davranan Vezir Kasım'ın daha sonra bu durumun Bedir tarafından ifşa edileceği korkusuyla bazı komplolar içerisine girdiği ve yeni halifeyi zaten aralarında soğukluk bulunan Bedir'e karşı kışkırttığı ifade edilmektedir. Vezirin tertiplelediği komplolarla bu ikisinin arasını açtıktan sonra, çeşitli hilelerle Bedir'i Bağdat'a gelmeye ikna ettiği, önceden hazırladığı bir adamı vasıtasıyla yolda onu öldürttüğü belirtilmektedir. Bu noktada, Bedir'i etkisiz hale getirmeye çalışan halifenin, onun yanındaki birçok komutanı kendi tarafına çekmek amacıyla Bağdat'a getirtmesinin doğudaki askerî gücü zayıflattığı ve bunun bazı bölgelerin elden çıkmasına neden olduğuna temas edilerek, halifenin siyasi maharet eksikliğine işaret edilmektedir (s. 279-287).

Bundan sonra gelen ikinci konuda, Rey'in Sâmânîler'e verilmesi incelenmektedir. Söz konusu bölgenin, Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in komutanlarından olan, ancak daha sonra ona isyan eden Muhammed b. Harun tarafından ele geçirildiği, onun buradan yine İsmail tarafından çıkarıldığı ve olayları izlemek durumunda kalan Müktefi'nin, Rey valiliğine İsmail'i tayin etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Rey'in Müktefi'nin hilâfetinin daha ilk yılında Sâmânîler'e bırakılmak suretiyle elden çıkmasına sebep olarak, halifenin bu sırada Bedir'in devreden çıkarılması gibi iş meselelerle uğraşmasından dolayı bölgeyle ilgilenememesi gösterilmektedir (s. 288-292).

Üçüncü konu ise Fars bölgesinin yeniden Saffârîler idaresine bırakılmasıyla alakalıdır. Burada, Sâmânîler karşısında alınan mağlubiyet neticesinde dağılmanın eşliğine gelen Saffârîleri toparlayan ve Müktefi'nin Bedir'i devreden çıkarmasının getirdiği boşluğu değerlendiren Tahir b. Muhammed'in tekrar Fars bölgesine yöneldiği, Halife Müktefi'ye elçi göndererek bu bölgenin kendisine bırakılmasını istediği belirtilmektedir. 290 (903) senesinde, yapılan anlaşmaya göre yıllık muayyen bir vergi karşılığında bu bölgenin Saffârîler'e bırakıldığı ifade edildikten sonra, halifenin zaten fiilen hâkim olmadığı bölgeyi bunlara terk etmek zorunda kaldığına işaret edilmektedir (s. 293-297).

İkinci kısmın dördüncü konusu, genişçe incelenen Zikreveyh b. Mikreveyh liderliğindeki Karmatî isyanına ayrılmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Mu'tazîd'ın sıkı takibi nedeniyle faaliyet yapma imkânı bulamayan ve Şam bölgesinde gizlenen Zikreveyh'in onun son zamanlarında oğulları vasıtasıyla yeniden harekete geçtiği, uzun çabalar neticesinde buradaki bazı Arap

kabilelerini kendi tarafına çekmeye muvaffak olduğu belirtilmektedir. Oğlu vasıtasıyla Tolunoğulları idaresindeki Dımaşk'ı muhasara edecek kadar güçlenen Zikreveyh'in, bu hanedanın gayretleri neticesinde geri püskürtüldüğü, ancak yeniden toparlanan Karmatîler'in, 290 (903) yılı civarında Zikreveyh'in diğer oğlu, Sahibüşşâme lâkaplı Hüseyin liderliğinde Şam bölgesinde birçok şehri ele geçirdiği ifade edilmektedir. Bu aşamadan sonra Karmatîler'in tekrar Irak'a yönelmesinden endişelenen ve bizzat harekete geçen Müktefî ile Tolunoğulları'nın ısrarlı takipleri neticesinde 291 (903) senesinde yapılan büyük savaşta Sahibüşşâme'nin yenilgiye uğratıldığı, daha sonra da gizlendiği yerde yakalanarak Rakka'daki karargâhında bulunan halifeye gönderildiği bildirilmektedir. Daha sonra oğullarının devreden çıkarılmasının ardından bizzat Zikreveyh'in harekete geçtiği belirtilmekte, bazı adamları vasıtasıyla yine Şam bölgesinde etrafına birçok adam topladığı ve bunları başlarına verdiği bir adamı yönetiminde bu bölgede isyana yönlendirdiği ifade edilmektedir. Zikreveyh'in zaman zaman yenildiği bu mücadelelerde her seferinde yeni bir kişi görevlendirerek Karmatî hareketini devam ettirdiğine işaret edildikten sonra, nihayet hilâfet merkezine çok yaklaşan Zikreveyh'in ortadan kaldırılmasının büyük önem arz ettiğinin bilincinde olan Müktefî'nin, 294 (906) senesinde Vasîf b. Savartekin komutasında bir orduyu onun üzerine gönderdiği belirtilmektedir. Bu savaşta yaralanan Zikreveyh'in daha sonra öldüğü bildirilmekte, bu savaşın ardından da Karmatîler'le mücadelenin sürdürüldüğü ifade edilmektedir. Sonuç olarak da, Karmatîler'le mücadelenin Müktefî'nin hilâfet döneminin tamamını kapsayan bir süreçte gerçekleştiği, ancak halifenin Zikreveyh'i öldürtmek suretiyle bu isyanları sona erdirmeyi başardığı belirtilmektedir. Ayrıca bu başarı onun en önemli icraatı olarak nitelendirilmektedir (s. 298-321).

Beşinci konuda Mısır ve Suriye'nin ele geçirilmesi ana başlığı altında Tolunoğulları'nın yıkılışı ve İbnü'l-Halencî isyanı ele alınmaktadır. İlk olarak, Humâreveyh'ten sonra dağılmanın eşiğine gelen Tolunoğulları'nın siyasî ve malî sıkıntılardan sonra, Şam bölgesindeki Karmatî isyanlarında büyük bir askerî gücü kaybettiğine işaret edilmekte, bunu gören Müktefî'nin onları ortadan kaldırarak Mısır ve Şam'a yeniden hâkim olmaya karar verdiği belirtilmektedir. Onun gönderdiği Muhammed b. Süleyman komutasındaki ordunun, Tolunoğulları'nın birçok komutanının saf değiştirmesi, devletin başındaki Harun b. Humâreveyh'in bu mücadelenin ortasında öldürülmesi neticesinde siyasî ve askerî çözümlenin daha da artması gibi etkenlerin de yardımıyla neredeyse savaş yapmadan 292 (905) senesinde Mısır'a girdiği ve bu devlete son verdiği ifade edilmektedir. Bu da, Müktefî'nin başarılı icraatları arasında sayılmaktadır (s. 322-334).

Beşinci konunun içerisinde ele alınan son hadise İbnü'l-Halencî isyanıdır. Muhammed b. Süleyman'ın Mısır'ı ele geçirmesinden sonra halka yaptığı zulümlere son vermek ve Tolunoğulları Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla yola çıkan ve büyük destek bulan İbnü'l-Halencî'nin,

çıkardığı isyanla Müktefi'yi yaklaşık sekiz ay meşgul ettiği belirtilmekte, ancak masraflarını karşılamak için Muhammed b. Süleyman'ın yaptığından daha fazla halka zulmeden İbnü'l-Halencî'nin onların desteğini kaybettiği, Müktefi'nin ısrarlı takibi neticesinde de bertaraf edildiği ifade edilmektedir (s. 334-347).

İkinci kısmın içinde yer alan altıncı konu Ebü'l-Heycâ el-Hamdânî'nin Musul valiliğine tayiniyle alâkalıdır. Halife Müktefi tarafından yapılan bu tayinin Musul civarında yeniden baş gösteren Kürt isyanlarını bastırmak ve bölgedeki istikrarı temin etmek amacını taşıdığı ifade edilmektedir. Ebü'l-Heycâ'nın, gerçekten de bu amacı gerçekleştirmeye muvaffak olduğu ve sağladığı istikrarlı sürecin Hamdânî Devleti'nin kuruluşuna kadar devam ettiği belirtilmektedir (s. 348-352).

Eserde, ikinci kısmın yedinci konusu olarak Antalya'nın ele geçirilmesi ele alınmaktadır. Burada genel olarak Abbâsîler'le Bizans Devleti'nin ilişkilerine kısaca temas edilmekte, Mu'tazid'in Kınnesrîn ve Suğûr bölgelerine hâkim olmasıyla başlayan birtakım küçük çaplı akınlara işaret edilmektedir. Bu akınlar neticesinde Bizans'ın İstanbul'dan sonraki en büyük liman kenti olan Antalya'nın ele geçirilmesi, Müktefi döneminin en önemli askerî başarıları arasında mütalâa edilmektedir. Ayrıca burada esir mübadeleleri ve hediyeleşmeler gibi münasebetler de ele alınmaktadır (s. 353-358).

Sekizinci konu, Müktefi döneminde diğer isyanlar başlığı altında Yusuf b. Ebi's-Sâc, Ebû Saîd el-Hârizmî ve Abdullah b. İbrahim el-Mismaî'nin isyanlarına ayrılmıştır. Bunlardan, Sâcoğulları'na mensup Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın isyan etmesi, onun kuvvetlenerek bağımsız bir devlet kurmasından çekinen halifenin, Sâcoğulları'nın bölgedeki en büyük rakibi Ermeni Simbat'la anlaşma yapmasına bağlanmaktadır. Bu anlaşmaya karşı tedbir alan Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın, Simbat'la işbirliği yapmaya muvaffak olduğu, bunun neticesinde 295 (908) yılında Abbâsîler'e bağlılığını sona erdirdiği belirtilmekte, halifenin de onun üzerine bir ordu gönderdiği ifade edilmektedir. Hadisenin bundan sonrasıyla ilgili gelişmelerin kaynaklarda yer almadığı belirtilmekte, ayrıca bu isyan, Müktefi'nin bölgeyi kontrol altında tutabilecek komutanlardan Bedir'i devre dışı bırakmasının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (s. 359-361). Bunların ardından, Ebû Saîd el-Hârizmî'nin Musul'da çıkardığı, ancak öldürülmek suretiyle bertaraf edildiği isyan ile Abdullah b. İbrahim el-Mismaî'nin İsfahan'da başlattığı ve anlaşma ile çözüme bağlanan ayaklanması gibi küçük çaplı hadiseler kısaca zikredilmektedir (s. 361-362).

İkinci kısımdaki dokuzuncu ve son konu ise, Frank Kraliçesi Bertha ile Müktefi arasındaki mektuplaşma ve onun halifeye evlilik teklifi meselesini içermektedir. 293 (906) yılında gerçekleştiği iddia edilen mektuplaşma ve teklifle ilgili sadece bir kaynakta bilgi bulunduğu, Avrupalı tarihçilerin eserlerinde bu konuya dair herhangi bir malumat bulunmadığı ifade edilmekte, hadise, mese-

leyi bu konuya ayırdığı bir makalesinde ele alan M. Hamidullah'ın yorumları çerçevesinde işlenmektedir (s. 363-366).

İkinci bölümün üçüncü ve son kısmı, Müktefî'nin şahsiyeti ve vefatını içermektedir. Onun, siyasî, askerî, malî sahalarda ve imar faaliyetlerinde büyük ölçüde babasının politikalarını devam ettirdiği, Bedir hariç babasının adamlarını görevlerinde bıraktığı ifade edilmektedir. Yaklaşık altı yıl altı ay tahtta kalan Müktefî'nin otuzlu yaşların başında, 12 veya 13 Zilkade 295 (13 veya 14 Ağustos 908) tarihinde öldüğü belirtilmektedir. Onun vefatıyla Abbâsîler'in yeniden toparlanma sürecinin nihayete erdiği şeklindeki tespitle hem konu hem de eser sona erdirilmektedir (s. 367-370).

Saim Yılmaz'ın, Abbâsî Devleti'nin önemli bir dönemini ele alan çalışması, ülkemizde, özellikle bu devletin ilk yüzyılı üzerinde yoğunlaşan ve sınırlı sayıda olan araştırmalar göz önüne alındığında, sahasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Eser bu özelliğinin yanı sıra başından itibaren amaçladığı Mu'tazîd'in ve oğlu Müktefî'nin Sâmerâ dönemindeki seleflerinden farklı olarak uygulamaya soktukları yeni siyasî anlayışı ortaya koyma hedefinden sapmaması, sağlam mantıkî kurgusu ve akıcı anlatımıyla da ön plâna çıkmaktadır. Ayrıca güzel baskısı ve indeks eklenmesi, eserden istifadeyi kolaylaştırıcı unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

Konusuyla ilgili temel kaynakların hemen tamamından ve yurt dışında yapılan modern araştırmaların birçoğundan istifade ettiği görülen yazar, sadece nakille yetinmeyerek, meselâ Hasan İbrahim Hasan ve Ebülfaz Elçibey'in, Abbâsîler'le Tolunoğulları arasında Mu'tazîd zamanında yapılan anlaşma ile ilgili yorumlarının değerlendirilmesinde olduğu gibi gerekli tartışmaları yapmaktan kaçınmamış, önemli tespitleriyle bazı konuların aydınlatılmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, kanaatimizce yazarın bu çalışması, daha sonra bu sahada yapılacak araştırmalar için referans teşkil edecek bir bilimsel değere sahiptir.

Dr. Fatih Yahya AYAZ*

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı.